

GEWELDDADIG GEDRAG, AGRESSIE EN DE GEWETENS-FUNCTIE

RESULTATEN VAN EEN VRAGENLIJST-ONDERZOEK

door Drs. T. FRIS * en Dr. W. OP DEN VELDE **

INLEIDING

Agressief gedrag is een intrigerend verschijnsel. Agressieve incidenten roepen vragen op. Waarom gedraagt de mens zich agressief, waarom gedraagt de ene mens zich agressiever dan de andere? Wetenschappelijke onderzoekers uit verschillende disciplines hebben getracht op deze vragen een antwoord te geven. Hieronder bespreken wij in het kort enige van de meest gebruikte verklaringen.

(a) *Agressie op grond van een aangeboren neiging* — In de eerste decennia van deze eeuw trachtten veel van de toenmalige gedragsonderzoekers de vraag naar het waarom van het menselijk gedrag te beantwoorden door het postuleren van driften. Zo spreekt ADLER in 'Der Aggressionstrieb im Leben und in der Neurose' (1908) over een agressiedrift. Bij Adler blijft deze agressiedrift uitermate vaag. Het is geen 'Primärtrieb', maar een deel van de 'Gesamtüberban, ein übergeordnetes, die Triebe verbindendes psychisches Feld'. Wordt een primaire drift niet bevredigd dan komt door verschuiving van het driftdoel de agressiedrift naar voren. Deze denkbeelden van Adler lijken nauw verwant aan Freud's vroegere opvattingen. Freud's veronderstellingen over het driftleven veranderden en ontwikkelden zich gedurende meer dan dertig jaar. In de jaren daarna zijn er belangrijke aanvullingen gekomen van anderen. In zijn eerste formulering stelde FREUD voor de driften in te delen in de sexuele- en de zelfbehoudsdrift. Hij verliet al spoedig het idee van een drift tot zelfbehoud omdat het een onbevredigende hypothese was. Gedurende vele jaren werden alle instinctieve uitingen beschouwd als een gevolg of een afgeleide van de sexuele drift. De studie van vele psychische fenomenen, in het bijzonder van sadisme en masochisme, brachten FREUD opnieuw tot een herziening van zijn drifttheorieën. In 'Jenseits des Lustprinzips' formuleerde hij de drifttheorie die momenteel door vrijwel alle psychoanalytici wordt geaccepteerd.

* Sociaal-psycholoog, verbonden aan de Afdeling Geestelijke Gezondheid van het Nederlands Instituut voor Preventieve Geneeskunde/TNO - Leiden (Hoofd: Prof. Dr. J. Koekebakker).

** Luitenant ter Zee arts 2 oc KMR, destijds werkzaam op de Psychiatrisch-neurologische afdeling van het Marine Hospitaal te Overveen (Hoofd: Kapitein ter Zee arts Dr. M. S. Lingbeek), nu in de Jelgersma-kliniek te Oegstgeest.

teerd, alhoewel niet door allen in de originele vorm. In deze uiteindelijke formulering stelde Freud voor om de instinctieve kanten van het psychisch functioneren te beschouwen als bepaald door het bestaan van twee driften, de sexuele en de agressieve. Een nauwkeurige definitie van deze driften is niet mogelijk. We komen er wat dichterbij wanneer we stellen dat de ene drift de drijfveer is van de erotische component van de psychische activiteit terwijl de andere drift oorzaak is van zuiver destructieve neigingen. Lange tijd is de vraag actueel geweest of Freud het bij het juiste eind had met zijn ideeën over een levens- en een doodsdrift. Sommige psychoanalytici accepteren het bestaan van een doodsdrift, anderen doen dit niet. Bevrediging van de agressieve drift verloopt complex. De agressieve drift wordt deels bevredigd via agressie jegens objecten buiten het individu, een ander deel bevredigt zich via de strenge eisen van het super-ego. Soms kan een aanzienlijk deel agressie zich binden aan de sexuele drift, hetgeen resulteert in sado-masochistisch gedrag.

Ook in de opvattingen die LORENZ naar voren brengt en die voor een groot deel berusten op observaties van dieren, wordt agressie gezien als een spontane, zelfstandige, instinctieve drift.

(b) *De frustratie-agressietheorie* — In 1939 lanceerden DOLLARD en medewerkers deze theorie in hun beroemd geworden monografie. De hypothese stelt dat er een direct verband tussen frustratie en agressie bestaat. Agressie is een natuurlijke en onmiddellijke reactie op frustratie. De hypothese doet daarmee sterk denken aan de oudere opvattingen van Adler, waarin geremd driftmatig gedrag als oorzaak van agressie werd gezien. Uit de voorbeelden die Dollard en medewerkers geven kan geconcludeerd worden dat zij frustratie opvatten als 'een blokkering van begonnen doelgericht gedrag'. Agressie omschrijven zij als 'een gedrag dat crop gericht is een ander (of een ander-substituut) te kwetsen'. Hun opvatting was voor gedragsonderzoekers zeer aantrekkelijk, omdat ze veel mogelijkheden bood voor empirisch onderzoek. Als gevolg van deze onderzoeken kwam er al spoedig kritiek op de frustratie-agressie hypothese in zijn oorspronkelijke vorm, en werden er vele wijzigingen aangebracht. MILLER verving het begrip agressie door agressie-bereidheid. BROWN en FARBER noemen frustratie niet langer een blokkering van doelgericht gedrag, maar vatten het op als een soort innerlijke opwindning, die ontstaat bij het gewaar worden van bepaalde prikkelstructuren. Deze grotendeels autonome innerlijke reacties op haar beurt zijn de aanleiding tot zichtbaar agressief gedrag. Van de hedendaagse onderzoekers steunt het werk van BERKOWITZ het sterkst op de frustratie-agressiehypothese. Bij hem gaat het echter niet zo zeer om een blokkering van begonnen doelgericht gedrag, maar veeleer om een aantasting van eergevoel of eigenwaarden. Daarnaast stelt hij duidelijk dat, hoewel er een rechtstreeks verband bestaat tussen frustratie en

agressie, deze laatste vorm van gedrag door allerlei 'onderdrukkende' omstandigheden gedeeltelijk of geheel achterwege kan blijven. Zo noemt BUSS een aantal factoren waarvan het al of niet optreden van agressie afhankelijk is en die per situatie en per individu kunnen verschillen:

- 1 de ervaringen die direct aan de agressie zijn voorafgegaan — hoe vaak is iemand aangevallen of uitgedaagd?
- 2 ervaringen na agressief gedrag in het verleden — in welke mate is iemand beloond of gestraft voor agressief gedrag?
- 3 sociale vergemakkelijking — hoe zijn de culturele en sub-culturele normen ten aanzien van agressief gedrag?
- 4 het karakter van de dader — welke persoonlijkheidseigenschappen bezit de dader?

Buss postuleert duidelijk geen nieuw theoretisch model maar introduceert een aantal leer-psychologische begrippen in het denken over het waarom van de agressie. Hij verwerpt frustratie als de enige voorwaarde tot agressie. Zijn tweede determinant van agressief gedrag doet sterk denken aan de leertheorie van HULL.

(c) *Agressie is aangeleerd gedrag* — BANDURA en WALTERS (1963) zijn eigenlijk de eerste experimentele onderzoekers die zich expliciet zowel tegen het driftmodel als tegen de frustratie-agressie hypothese keerden. Zij propageren een socio-behavioristische benadering en trachten aan te tonen dat bij het tot stand komen van agressief gedrag imitatie van en beloning door de sociale omgeving van doorslaggevende betekenis zijn. Bandura, Ross en Ross lieten zien dat kinderen die hadden toegekeken naar agressief gedrag van volwassenen opmerkelijk veel meer agressie gingen vertonen. Hierbij werd de volwassene die het minst nadelige gevolgen van zijn agressie ondervond het sterkst geïmiteerd. Volgens Bandura en Walters bestaat er geen direct verband tussen frustratie en agressie. Frustratie veroorzaakt volgens hen een tijdelijke toename van de motivatie en leidt daardoor tot een intensiever reageren. Echter hoe de vorm van dit reageren is hangt volledig af van de gedragswijze die het individu in de loop van zijn ontwikkeling heeft aangeleerd.

Wanneer we de verschillende theoretische modellen omtrent het waarom van de agressie bekijken, doet zich een onverwacht probleem voor. De modellen blijken te verschillen qua niveau en vermogen van verklaring. Zo is er de opvatting dat agressie zijn oorzaak vindt in een in ieder mens aanwezige neiging tot vernietiging van een ander individu en het idee dat het uitgangspunt van agressie veroorzaakt wordt door de frustratie die er aan vooraf gaat. Daarnaast zegt de eerste opvatting alleen iets over het voorkomen van agressie zonder meer, terwijl de frustratie-agressiehypothese iets tracht te voorspellen omtrent tijd, plaats en slachtoffer. Bij nadere beschouwing kan gesteld worden dat de

opvatting dat agressie voortkomt uit een aangeboren neiging ertoe zeker niet in strijd hoeft te zijn met de andere theorieën, maar tegelijkertijd blijkt dat deze opvattingen geen duidelijk inzicht geven in het feit dat in vele situaties waar agressief gedrag op kan treden, de onderzochte of beschreven individuen geen of nauwelijks agressie vertoonden.

Recent heeft CARP nog eens gewezen op het verband dat bestaat tussen angst en agressie. Hij laat zien hoe frustratie angst kan opwekken, en dat er vrij plotselinge overgangen van angst naar agressie mogelijk zijn. Tevens wijst hij erop dat bepaalde ethologische onderzoeken dit verband ook aantonen.

Agressie is geen op zichzelf staand verschijnsel. Agressieve neigingen nemen een plaats in temidden van andere tendenties. Sociale angst en schaamte kunnen een grote rol spelen als remmende factoren. Men dient zich goed te realiseren dat het begrip 'agressie' voor vele onderzoekers een verschillende betekenis heeft. Psychoanalytici, experimentele psychologen, ethologen, criminologen en juristen spreken allen over agressie, terwijl daarmee vaak geheel verschillende fenomenen worden bedoeld. In het hierna beschreven onderzoek is getracht om met een eenvoudig vragenlijst-onderzoek enig inzicht te krijgen in de persoonlijkheidsfactoren die bij het tot stand komen van gewelddadig gedrag werkzaam zijn.

HET MEETINSTRUMENT

Om een inzicht te krijgen in enige persoonlijkheidsfactoren die invloed hebben op gewelddadige gedragingen is gebruik gemaakt van een lijst die geïnspireerd is op de lijst die MIK bij zijn onderzoek heeft gebruikt. Mik noemt dit de gewentensfunctievragenlijst. Een voorgaand experiment van FRIS en EKKERS had namelijk aangetoond dat het met deze eenvoudige lijst mogelijk is om agressieve uitingen in een laboratorium-situatie met goede betrouwbaarheid te voorspellen. De lijst is op blz. 367 weergegeven. In onze lijst worden drie bijna agressieve situaties beschreven en wordt er na elke beschrijving aan de respondent gevraagd op grond van welke redenen, zijns inziens, de beschreven persoon gewelddadig gedrag naliet. De respondent dient daartoe de onder elke situatie vermelde zes redenen te nummeren naar belangrijkheid. Wij veronderstellen dat de respondent de redenen rangordent op grond van de overwegingen die hemzelf in een soortgelijke situatie zouden weerhouden gewelddadig te reageren. De drie situaties zijn de volgende:

situatie I — Iemand wordt door een vriend van iets beschuldigd wat hij niet heeft gedaan. Hij zou hem een klap in het gezicht willen geven, maar doet dit niet;

situatie II — een voetballer wordt door een tegenstander op een gemene manier tegen de grond gelopen. Hij zou die tegenstander wel een trap willen geven, maar doet dit niet;

situatie III — een fietser wordt vlak voor een stoplicht door een auto gesneden. Hij zou de wachtende automobilist wel een klap willen geven, maar doet dit niet.

De zes te rangordenen reden-items voor het achterwege laten van het gewelddadige gedrag, en de betekenis die we aan elk ervan menen te kunnen hechten zijn:

a — omdat dit slecht zou zijn.

Op gevoelsmatige gronden wordt ervaren dat iets niet getolereerd is. Dit geschiedt waarschijnlijk vanuit een grotendeels onbewuste instantie der persoonlijkheid. De inhoud daarvan hangt samen met de eisen en de verwachtingen van de ouders ten aanzien van de gedragingen van het kind, welke eisen uit angst voor liefdesverlies worden opgevolgd, en later bij de verdere individuatie niet meer als van de ouders afkomstig worden ervaren. Het gaat hier om een belangrijk gedeelte van het geweten. Een laag rangnummer op dit item wordt gezien als een aanwijzing voor een sterk werkzame onbewuste verbiedende instantie.

b — omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen.

Het in de situatie beschreven gewelddadige gedrag wordt afgewezen omdat het niet strookt met de verwachtingen die de persoon van zichzelf heeft. Een laag rangnummer op dit item wijst in de richting van een sterke ideaalvorming.

c — omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben.

Het individu houdt sterk rekening met de nadelen die zijn driftmatig gedrag kan hebben. De angst om zichzelf te benadelen staat hier op de voorgrond. Een laag rangnummer op dit item is een aanwijzing voor een sterke vrees voor de reacties van de buitenwereld op gewelddadig gedrag jegens een ander.

d — omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren.

Van een individu dat dit item een laag rangnummer geeft, wordt verondersteld dat hij zich sterk identificeert met de medemens en daardoor de belangen van de anderen ziet en respecteert. Een hoog rangnummer op dit item wijst op een gebrekkig vermogen zich in de plaats te stellen van een ander.

e — omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen.

Een impuls kan ook niet tot uiting worden gebracht omdat het betrokken individu door deze impuls wordt beangstigd. Een angst om van kwaad tot erger te vervallen, dat wil zeggen angst om door de impuls zelf overweldigd te worden. Mik meent dat dit in het algemeen het geval zal zijn bij een sterk werkende driftconstellatie op constitutionele basis; een laag rangnummer voor dit item verwijst dan naar een sterke agressieve drift. Of een laag rangnummer op deze vraag werkelijk de 'driftsterkte' representeert is een discutabele zaak; waarschijnlijk wordt hiermee eerder 'Triebangst' dan 'driftsterkte' gemeten.

f — omdat de mensen hem er op aan zouden kunnen kijken.

Men laat het gewelddadige gedrag na omdat anderen dergelijk gedrag

zouden afkeuren. Men is er op uit voortdurend een goed figuur te slaan. Een laag rangnummer op dit item duidt erop dat een sterk schaamte-gevoel werkzaam is als agressie-regulerende invloed.

De scheiding tussen de verschillende items is niet absoluut door te voeren. Bij c en e is angst de belangrijkste remmer voor gewelddadige acties, bij de items a en f zijn dit gevoelens van schuld en schaamte. Over andere factoren die het gedrag mede bepalen, zoals bijvoorbeeld de Ik-sterkte, geeft deze lijst geen informatie.

VRAGENLIJST

Hieronder vindt u drie situaties beschreven, waarin iemand iets niet doet. Het gaat nu om de reden waarom hij het niet doet. Bij elke situatie zijn zes redenen gegeven. Wilt u telkens de zes genoemde redenen nummeren van 1 t.m. 6? De reden die u het *meest waarschijnlijk* lijkt, geeft u een 1, iets minder waarschijnlijk een 2, zo oplopend tot 6. Nooit mogen twee redenen éénzelfde cijfer krijgen.

- 1 Iemand wordt door een vriend van iets beschuldigd wat hij niet heeft gedaan. Hij zou hem een klap in het gezicht willen geven, maar doet dit niet,

- omdat dit slecht zou zijn
- omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen
- omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben
- omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren
- omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen
- omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

- 2 Een voetballer wordt door een tegenstander op een gemene manier tegen de grond gelopen. Hij zou die tegenstander wel een trap willen geven, maar doet dit niet,

- omdat dit slecht zou zijn
- omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen
- omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben
- omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren
- omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen
- omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

- 3 Een fietser wordt vlak voor een stoplicht door een auto gesneden. Hij zou de wachtende automobilist wel een klap willen geven, maar doet dit niet,

- omdat dit slecht zou zijn
- omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen
- omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben
- omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren
- omdat hij dan van kwaad tot erger zou kunnen vervallen
- omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken

nr.	cat.	G.	4							a	b	c	d	e	f

Met betrekking tot de bruikbaarheid van het meetinstrument rijzen er twee vragen. Allereerst discrimineert de lijst? Met andere woorden vullen de verschillende mensen de lijst ook verschillend in? Inspectie van de door honderd neurologische- en psychiatrische patiënten ingevulde vragenlijsten, leverde wat dit betreft een geruststellend resultaat op. Bij alle items zijn alle rangnummers (1 tot en met 6) gebruikt. De tweede vraag gaat over de interne consistentie van de lijst. Ons onderzoek gaat over persoonlijkheidsfactoren die met gewelddadig gedrag jegens anderen te maken kunnen hebben. De veronderstelling is daarbij dat deze factoren in uiteenlopende situaties op dezelfde wijze bij eenzelfde persoon werkzaam zijn. Met andere woorden iemand die item a bij situatie I een laag rangnummer geeft, zal dit ook doen bij situatie II en situatie III. In tabel 1 staan de correlatiecoëfficiënten van dezelfde items in de verschillende situaties afgebeeld.

Tabel 1

item	r (I-II)	r (I-III)	r (II-III)
a.	.58	.51	.64
b.	.40	.50	.38
c.	.35	.41	.39
d.	.41	.47	.25
e.	.35	.31	.41
f.	.43	.26	.29

Alle samenhangen zijn positief en significant op een 0,05 niveau. Echter het feit dat .64 de hoogste gevonden waarde is, wijst erop dat de situatie zeker invloed heeft op de relatieve belangrijkheid van de remmende of bevorderende factoren die in het individu werkzaam kunnen zijn. Deze invloed was echter gering en wordt in ons onderzoek verder buiten beschouwing gelaten.

Door de scores op dezelfde items van de drie afzonderlijke situaties bij elkaar op te tellen, worden zes totaal-scores verkregen die in ieder geval kunnen variëren van 3 tot en met 18.

Bij het werken met rangordescores bestaat er altijd het gevaar dat sommige resultaten eerder veroorzaakt worden door de afhankelijkheid der scores dan door de zaken welke men wenst te onderzoeken. Dit gevaar wordt in ons onderzoek echter voldoende uitgeschakeld door het feit dat we werken met totaal-scores.

DE RESPONDENTEN

De vragenlijst werd ingevuld door drie groepen individuen. Ten eerste

door honderd patiënten van de neurologisch-psychiatrische afdeling van het Marine Hospitaal te Overveen. Verder door 50 schepelingen van Hare Majesteit 'Gelderland'. Deze schepelingen dienden als controlegroep voor de patiëntengroep. Tenslotte werd de vragenlijst ook ingevuld door 72 mannelijke studenten.

(a) *De patiëntengroep* — Gedurende ruim drie maanden werd de vragenlijst ingevuld door de klinische en poliklinische militaire patiënten van de psychiatrisch-neurologische afdeling van het Marine Hospitaal te Overveen. Ook een beperkt aantal gewezen militairen der Zeemacht, in het verleden afgekeurd om medische redenen, die vanwege een herwaardering van hun invaliditeit werden onderzocht, zijn in het onderzoek betrokken.

Door de onderzoekende arts werd bij alle patiënten een korte psychiatrische anamnese opgenomen.* Hierbij werd speciaal aandacht besteed aan agressieve en gewelddadige gedragingen. Bij elke patiënt werd de mate van agressiviteit genoteerd. Als hoog agressief werden die patiënten beschouwd die meerdere malen vanwege een gewelddelict gestraft of veroordeeld waren. Als matig agressief die personen waarbij fysiek gewelddadig gedrag geregeld voorkwam, maar niet in ernstige mate. Alle anderen werden als niet agressief gescoord. Hierbij is een aantal patiënten die wel verbale agressie toonden of min of meer getolereerd agressief gedrag zoals onderlinge niet serieuze vechtpartijen. Ook de

Tabel 2, de diagnoses van de onderzochte patiënten

karakterneurose met hysterische problematiek	12
karakterneurose met psychosomatose	9
dwangneurose; psychasthenie	6
neurasthenie	2
neurotische depressie	25
endogene depressie	1
alcoholisme	3
homofilie; paedofilie; exhibitionisme	3
borderline state	1
psychopathie	1
schizofrenie	0
lage rugklachten en HNP-syndroom	9
post-commotionele klachten	7
post-traumatische karakterverandering	3
migraineuze hoofdpijn	5
meningitis met restverschijnselen	2
myasthenia gravis	1
epilepsie	6
aandoeningen van de perifere zenuwen	2
totaal	98

* Onze dank gaat uit naar de collegae P. W. Tollenaar, N. Padt en H. van Renesse, die een groot deel van dit onderzoek verrichtten.

klinische diagnose werd genoteerd. In tabel 2 zijn deze diagnoses vermeld. Om de tabel niet nodeloos ingewikkeld te maken, zijn alleen de hoofddiagnoses genoemd.

Van de honderd ingevulde vragenlijsten vielen er twee af omdat ze onjuist waren ingevuld. Tabel 2 heeft een beperkte waarde omdat de psychiatrische diagnostiek in de groep neurologische patiënten beperkt is geweest. We hebben de indruk dat veel patiënten met post-commotionele klachten en lage rugpijn tot de groepen karakterneurotici zouden overgaan, als verdere psychiatrische exploratie was verricht.

Benadrukt dient te worden dat de mate van agressiviteit werd vastgesteld zonder dat de betreffende arts kennis genomen had van de wijze waarop de vragenlijst door de patiënt was ingevuld.

Behalve de mate van agressiviteit werd ook de mate van depressiviteit apart bij dit onderzoek gescoord. Van de honderd patiënten zijn er in totaal 40 als depressief beoordeeld.

(b) *De groep schepelingen* — De commandant van Hare Majesteit 'Gelderland', Kapitein-Luitenant ter Zee H. G. D. Eysink Smeets, stelde ons in de gelegenheid de bemanning van dit oorlogsschip te onderzoeken. Van de ruim 220 opvarenden werden er willekeurig 50 uitgekozen. Door hen werd de vragenlijst eveneens ingevuld. De verdeling van de militaire rangen en de diverse dienstvakken kwam overeen met die van de militaire patiënten. Bij deze schepelingen werd geen psychiatrische anamnese afgenomen. Wel werden de ziekteboekjes en de conduitstaten bestudeerd, die waardevolle gegevens verschaften. Bij het doornemen van de conduitstaten, opgemaakt door de militaire superieuren van de betrokken militairen, werd speciaal gelet op de vermelding van agressief gedrag in de periodieke karakterbeschrijvingen. De lijst van opgelegde straffen en veroordelingen en de aard van de delicten werd ook bij de uiteindelijke beoordeling betrokken. Hierbij dient aangemerkt te worden dat sommige schepelingen slechts kort in marine-dienst waren, zodat de karakterbeschrijvingen dan summier waren. De onderzochte militairen kunnen niet beschouwd worden als representatief voor de doorsnee bevolking. Alle patiënten waren militair (of gewezen militair) bij de Koninklijke Marine. Het betrof daardoor bijna uitsluitend mannen. De gemiddelde leeftijd was 26,8 jaar.

Omdat voor het aangaan van een dienstverband bij de Koninklijke Marine strenge keuringsnormen voor lichamelijke gezondheid en geestelijke stabiliteit worden gehanteerd, is deze patiënten-populatie selectief. Bijvoorbeeld congenitale afwijkingen van enige betekenis en oligofrenie werden daardoor niet in het materiaal aangetroffen.

(c) *De studentengroep* — Wij voelden de behoefte om de groepen marine-personeel te vergelijken met een andere groep mannen. Daarom werd dezelfde vragenlijst ook ingevuld door een groep van 72 manne-

lijke studenten. Omtrent deze groep zijn geen gegevens verzameld voor wat betreft agressieve overtredingen in het verleden. De scores van deze studenten-groep zullen we in de verschillende tabellen als vergelijkingsmateriaal opnemen. Opgemerkt dient te worden dat een verschil in intelligentie met de patiëntengroep en de groep schepelingen verwacht mag worden.

RESULTATEN

Een analyse van de verkregen resultaten toont aan dat de vragenlijst door individuen, van wie is vastgesteld dat ze zich aan ontoelaatbaar gedrag tegenover anderen hebben schuldig gemaakt, anders wordt ingevuld. In tabel 3 zijn de gemiddelde scores van de onderzochte groepen weergegeven. De spreiding van de gemiddelden is in de tabel tussen haakjes opgenomen.

Tabel 3

	PATIENTEN		SCHEPELINGEN		STUDENTEN
	niet geweld- dadig n = 72	geweld- dadig n = 26	niet geweld- dadig n = 39	geweld- dadig n = 11	n = 72
item a - omdat dit slecht zou zijn	11,48 (4,31)	13,46 (3,81)	11,59 (3,12)	14,36 (2,59)	12,38 (3,63)
item b - omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen	8,11 (3,71)	9,19 (3,67)	8,69 (3,20)	9,00 (3,59)	8,13 (3,07)
item c - omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben	8,71 (3,68)	7,80 (3,75)	8,81 (3,48)	7,18 (2,95)	7,57 (2,82)
item d - omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren	10,49 (3,55)	9,46 (3,24)	9,75 (3,37)	9,54 (3,12)	10,15 (3,42)
item e - omdat hij van kwaad tot erger zou kunnen vervallen	10,22 (3,78)	9,65 (2,58)	10,42 (3,21)	9,36 (4,74)	11,59 (3,93)
item f - omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken	13,99 (3,15)	13,44 (4,13)	13,74 (2,91)	13,63 (2,74)	13,10 (2,98)

Wij stellen dat een verschil van meer dan 1,6 tussen de gemiddelden een significant verschil betekent ($p \leq 0,05$, tweezijdig; t-toets over het verschil van gemiddelden). Allereerst bestuderen we tabel 3 in de vertikale richting. Daaruit kunnen we afleiden welke items door de respondenten als de belangrijkste remmende factoren voor gewelddadig gedrag worden beschouwd. De items b en c kregen de laatste rangordescores. Hieruit blijkt dat de respondenten 'omdat hij zichzelf dan zou tegenvallen' en 'omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben'

de belangrijkste redenen vinden om op de beschreven situaties niet gewelddadig te reageren. Met een klein en veelal niet significant verschil volgen daarop de items d en e. 'Omdat hij de ander ernstig zou kunnen bezeren' en 'omdat hij van kwaad tot erger zou kunnen vervallen' zijn redenen die voor het merendeel der onderzochten van secundaire betekenis zijn. Als nog minder belangrijk worden de items a en f gewaardeerd. 'Omdat dit slecht zou zijn' en 'omdat de mensen hem erop aan zouden kunnen kijken' zijn redenen die voor de respondenten van ondergeschikt belang zijn. Samenvattend zijn vrees voor de gevolgen van de daad en de verwachtingen die men van zichzelf heeft de belangrijkste remmende factoren; de minst belangrijke zijn gevoelsmatig ervaren onbewuste verboden en schaamte veroorzaakt door de afkeurende reacties van anderen.

Een vergelijking van de gemiddelde scores in horizontale richting laat zien dat er tussen de studenten, de niet gewelddadige schepelingen en niet gewelddadige patiënten geen significante verschillen zijn. Hieruit blijkt dat de vragenlijst door verschillende groepen niet-gewelddadige mannen op vrijwel dezelfde wijze wordt ingevuld, en dat deze gegevens reproduceerbaar zijn. De opzet van het onderzoek was om het verschil te onderzoeken tussen de gewelddadige en niet-gewelddadige individuen. Wij moeten ons hierbij realiseren dat de criteria voor het beoordelen van gewelddadig gedrag in de groepen patiënten en schepelingen niet dezelfde waren. Bij de patiënten werd door middel van een korte psychiatrische anamnese — bij de schepelingen met behulp van de conduitstaten — een indruk verkregen over de gedragingen. Het blijkt dat er tussen de groepen wel en niet gewelddadigen duidelijke en overeenkomstige verschillen bestaan. Een vergelijking in verticale richting toont dat de gewelddadige patiënten en schepelingen item c significant belangrijker vinden dan item b. Voor de niet-gewelddadige patiënten en schepelingen is er tussen deze twee items praktisch geen verschil. Hieruit kan men concluderen dat gewelddadige individuen meer vrees hebben voor de beroerde gevolgen welke het agressieve gedrag voor henzelf kan hebben, dan dat ze het agressieve gedrag afwijzen omdat het niet strookt met hun idealen. Het is opvallend dat personen die agressief gedrag vertonen zeer bevreesd zijn voor de gevolgen welke dit gedrag voor henzelf kan hebben. Door velen wordt aangenomen dat veroordeling en straf een preventieve werking uitoefenen op het gedrag van personen die neigen tot gewelddelicten. De hier beschreven resultaten wijzen echter in een andere richting. Immers vrees voor de gevolgen van de daad is duidelijk aanwezig, zelfs sterker dan bij niet-gewelddadige personen, maar blijkt toch niet voldoende te zijn om agressieve uitingen ook daadwerkelijk te voorkomen. Wanneer wij de scores op deze items in horizontale richting vergelijken, zien wij echter dat deze verschillen niet groot zijn. Alleen voor item c wordt bij de schepelingen een significant verschil gevonden. Wel duidelijk significant

verschillend zijn de scores op item a. De vraag 'omdat dit slecht zou zijn' wordt door de gewelddadigen veel minder belangrijk gevonden dan door de niet-gewelddadigen. Het blijkt dat de onbewuste verbiedende kant van het geweten bij gewelddadige personen minder sterk werkt. Enerzijds kan dit komen omdat de eisen en verwachtingen van de ouders ten aanzien van de gedragingen van het jonge kind bij gewelddadige mensen minder duidelijk zijn geweest, dus door een stuk pedagogische verwaarlozing, anderzijds kan het zijn dat deze eisen en verwachtingen er wel geweest zijn, maar dat het kind deze eisen niet heeft opgevolgd, omdat liefdesverlies van de ouders geen sterke dreiging vormde, met andere woorden omdat het kind affectief is te kort gekomen. In beide gevallen berust onze verklaring voor dit verschil in persoonlijkheidsstructuur tussen gewelddadige en niet-gewelddadige individuen dus op een deficit in de opvoeding. Alhoewel item a door alle groepen respondenten als minder belangrijk werd beoordeeld, blijkt het juist een belangrijk verschil in de persoonlijkheidsstructuur tussen gewelddadige en niet-gewelddadige personen weer te geven.

HERSENBESCHADIGING EN GEWELDDADIG GEDRAG

In de groep gewelddadigen kwam een aantal patiënten voor waarbij organisch-cerebrale beschadiging aantoonbaar was. Anamnestic was bij deze patiënten opvallend dat het agressieve gedrag manifest geworden was nadat de hersenbeschadiging was ontstaan. Bij al deze patiënten was het electro-encefalogram duidelijk gestoord; sommigen hadden ook dementeringsverschijnselen. De oorzaken van de cerebrale beschadiging zijn te vinden in tabel 4.

Tabel 4, de oorzaken van cerebrale beschadiging bij 10 gewelddadige patiënten

epilepsie	2
meningo-encefalitis	1
contusio-cerebri	5
multiële schedeltraumata	2

In het totale materiaal van 98 patiënten waren er zes niet-gewelddadigen die een vergelijkbare hersenbeschadiging hadden opgelopen.

Tabel 5, de verdeling der patiënten naar de mate van niet-getolereerd gewelddadig gedrag en het aanwezig zijn van organiciteit

	niet gewelddadig	gewelddadig
geen organiciteit	66	16
wel organiciteit	6	10

Tabel 5 suggereert dat een beschadiging van het centrale zenuwstelsel een duidelijke predispositie geeft voor gewelddadig gedrag. Hierbij dient gerealiseerd te worden dat deze cijfers geïmponeerd kunnen zijn omdat de groep gewelddadige patiënten intensiever is onderzocht op voorafgaande hersenbeschadiging dan de groep niet-gewelddadige patiënten. Er is getracht om met de vragenlijst na te gaan waardoor personen met organisch-cerebrale defecten tot gewelddadig gedrag komen.

Tabel 6, de gemiddelde scores van de patiënten met hersenbeschadiging

	niet gewelddadig n = 6	gewelddadig n = 10
item a	12,50	12,20
item b	8,50	10,00
item c	8,00	6,90
item d	10,33	9,20
item e	10,33	11,10
item f	13,50	13,90

In tabel 6 zijn de gemiddelde scores van de patiënten met hersenbeschadiging opgenomen. Item a, dat een indruk geeft over de onbewuste, verbiedende kant van het geweten, werd door de gewelddadige patiënt hoger gewaardeerd dan door de niet-gewelddadige (zie tabel 3). Uit tabel 6 blijkt dat dit niet opgaat voor de gewelddadige patiënten met organisch-cerebrale beschadiging. Deze individuen hebben een gemiddelde score op item a die gelijk is aan die van de groep niet-gewelddadigen met hersenbeschadiging. Dit wijst erop dat het gewelddadig gedrag bij de patiënten met organiciteit niet berust op een zwak ontwikkelde gewetensfunctie. Veeleer moet hier de verklaring voor het gedrag gezocht worden in een tekort schieten van andere agressie-remmende factoren.

ALCOHOL EN GEWELDDADIG GEDRAG

Algemeen wordt verondersteld dat alcoholconsumptie de bereidheid tot gewelddadig reageren vergroot. Het bekende tafereel van vechtende dronkelieden zal zeker bijdragen aan de versterking van dit idee. Bij een nog te publiceren onderzoek van FRIS en medewerkers bleek dat de bereidheid tot gewelddadig reageren na alcohol-toediening inderdaad significant toeneemt.

Wij lieten de vragenlijst invullen door twee vergelijkbare groepen studenten, de ene groep was nuchter, de andere groep had binnen 20 minuten drie glaasjes jonge jenever (à 40 cc) genuttigd. In tabel 7 zijn de scores van de beide studentengroepen weergegeven.

Tabel 7, de gemiddelde scores van de nuchtere en onder invloed verkerende studenten

	nuchter n = 72	na alcohol-consumptie n = 32
item a	12,38	11,40
item b	8,13	7,44
item c	7,57	9,06
item d	10,15	10,56
item e	11,59	12,30
item f	13,10	12,27

Het blijkt dat de dronken personen item c duidelijk minder belangrijk vinden dan de nuchtere individuen. Dit item 'omdat dit beroerde gevolgen voor hemzelf kan hebben' heeft te maken met angst. Het blijkt dat alcoholconsumptie de angst voor de beroerde gevolgen van de daad doet afnemen. Uit de gemiddelde scores op de andere items blijkt dat alcohol geen invloed heeft op de onbewuste verbiedende instantie, de persoonlijke idealen, de identificatie met het slachtoffer, en de gevoelens van schaamte veroorzaakt door de reacties van de omgeving.

SAMENVATTING

In deze studie is het gebruik van een eenvoudige vragenlijst beschreven. Met behulp van deze lijst kan men een indruk verkrijgen over bepaalde persoonlijkheidsfactoren die werkzaam zijn als agressie-remmende invloed. Met dit meetinstrument is het mogelijk om uit bepaalde groepen die personen te selecteren die sterk geneigd zijn om in bepaalde situaties gewelddadig te reageren. Voor experimenteel onderzoek van agressief gedrag kan dit grote voordelen bieden.

Het is echter niet mogelijk, om op grond van de wijze waarop iemand deze lijst invult, met zekerheid een voorspelling over zijn gedrag te doen; dit is alleen mogelijk voor groepen.

De rol die agressie speelt bij het ontstaan van psycho-somatische aandoeningen is recent door BASTIAANS in kort bestek beschreven. Met deze gewetensfunctie-vragenlijst kan men mogelijk belangrijke gegevens over de agressie-remmende mechanismen bij patiënten met psychosomatische aandoeningen verzamelen.

Ons onderzoek heeft aangetoond dat gewelddadige individuen verschillen van niet-gewelddadigen voor wat betreft de onbewust verbiedende kant van de persoonlijkheid. Wij menen dat de gevonden verminderde activiteit van deze onbewuste, verbiedende instantie bij gewelddadige personen veroorzaakt wordt door een verwaarlozing bij de opvoeding, alhoewel definitieve aanwijzingen dat deze verklaring juist is ontbreken. Verder bleek dat gewelddadige patiënten met hersenbeschadiging de lijst anders invullen dan niet-gewelddadige patiënten met hersenbescha-

diging. Aangezien het hier allemaal patiënten betreft met duidelijke en uitgesproken organische afwijkingen, is het twijfelachtig of de lijst bruikbaar is voor neuropsychologische diagnostiek.

Tenslotte gaf een vergelijking van dronken en nuchtere studenten aanleiding te veronderstellen dat alcoholconsumptie predisponeert tot gewelddadig reageren doordat de vrees voor de mogelijke gevolgen van de daad afneemt.

SUMMARY

From 98 patients of the neuropsychiatric ward of a naval hospital and 50 members of the crew of a submarine-destroyer the conductrolls and their own anamnestic informations were compared with the answers they had given to a questionnaire. The intention of the above mentioned questionnaire was to measure some personality factors on a psychoanalytic base.

A significant difference in mean superego-score was found between subjects with a previous history of aggressive behaviour and those from which no previous aggressive acts could be traced. In both groups the most important inhibiting factors of violence seem to be the ego-ideal and the fear for possible unpleasant consequences.

Moreover, a positive relationship was found between organic brain damage and violent behaviour.

Finally, a comparison was made between questionnaires filled in by subjects under the influence of alcoholic beverages with those completed by sober subjects. Under the influence of alcohol the questions connected with fear seem to loose their importance.

LITERATUUR

Adler, A.	<i>Der Agressionstrieb im Leben und in der Neurose</i> , 1908.
Bandura, A. H. en
Walters, R. H.,
Bastiaans, J.	<i>Social learning and personality development</i> , 1963. Holt-Rinehart en Winston, New York.
'The role of aggression in the genesis of psychosomatic disease', 1969. <i>J. of Psychosomatic Res.</i> vol. 13, p. 307.
Berkowitz, L.	<i>Roots of Aggression</i> , 1969, New York, Atherton Press.
Brown, J. S. en
Farber, I. E.	'Emotions conceptualized as intervening variables with suggestions toward a theory of frustration'. 1951, <i>Psychol. Bull.</i> , vol. 48, p. 465.
Buss, A. H.	<i>The psychology of aggression</i> , 1961, New York, Wiley.
Carp, E. A. D. E.	<i>Agressie en agressiviteit</i> , 1967, Het Spectrum, Utrecht.
Dollard, J., Doob, L. W.,
Miller, N. E., Mowrer,
O. H. en Sears, R. R.	<i>Frustration and Aggression</i> , 1939, Yale University Press.
Freud, S.	'Jenseits des Lustprinzips'. <i>Ges. Werke</i> , Band 13, S. Fisher.
Freud, S.	'Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse'. <i>Ges. Werke</i> Band 15, S. Fisher.
Fris, T. en Ekker, C. I.	<i>Statusverschil en agressie</i> , 1969, publicatie NIPG/TNO, Leiden.

- Fris, T. *Agressie en experimenteel onderzoek*. Publicatie NIPG/TNO, Leiden. Verschijnt binnenkort.
- Hull, C. L. *Principles of Behaviour*, 1943, Appleton, New York.
- Lorenz, K. *Over agressie in mens en dier*, 1966, Ploegsma, Amsterdam.
- Mik, G. *Dissociaal gedrag bij jongens in de puberteit*, 1965, J. B. Wolters, Groningen.
- Miller, N. 'The frustration-aggression hypothesis', 1941, *Psychol. Rev.* vol. 48, p. 337.

VERANTWOORDING

Dit nummer biedt twee oorspronkelijke artikelen.

Het eerste beweegt zich, enigszins provocerend op theoretisch terrein; het tweede vermeldt de resultaten van een experimenteel onderzoek.